

боку, механізм взаємодії внутрішніх елементів та процесів, а з іншого — механізм організації зовнішньої взаємодії з навколишнім середовищем. Робота цих двох механізмів і регулюється механізмом управління. Зовнішній механізм визначається характерними способами діяльності підприємства, які в сучасній літературі [1 — 8] розглядаються системно й часто називаються "поведінкою організації". Ця комплексна характеристика підприємства сприймається як узагальнювальна — в ній концентровано втілюються якості його внутрішніх соціальних процесів, тактика і стратегія відносин із суб'єктами зовнішнього середовища, а також принципи, методи, параметри та ресурси цих процесів.

У даному дослідженні автором запропоновано та обґрунтовано порядок формування механізму управління фінансовими ресурсами підприємства та визначено його складові, встановлено взаємозв'язки між ними.

Результати дослідження можуть спрямовуватись на забезпечення загального взаємозв'язку та взаємозалежності, що дозволяє подолати дисбаланс і невідповідність внутрішньої структури підприємства зовнішнім умовам.

Література: 1. Бланк І. А. Стратегія й тактика управління фінансами. — К.: МП "ІТЕМ Лтд", СП "АДЕФ- Україна", 1996. — 354 с. 2. Дороніна М. С. Управління економічними та соціальними процесами підприємства. Монографія. — Харків: Вид. ХДЕУ, 2002. — 432 с. 3. Сажина М. А. Экономическая теория. Учебник для вузов / М. А. Сажина, Г. Г. Чириков. — М.: Изд. "Норма" (Изд. группа "Норма — ИНФРА-М"), 2001. — 456 с. 4. Пономаренко В. С. Стратегічне управління підприємством. — Харків: Основа, 1999. — 620 с. 5. Бажин І. І. Исследование систем управления: Компакт-учебник. — Харьков: Консум, 2004. — 336 с. 6. Гриньова В. М. Проблема розвитку інвестиційної діяльності: Монографія / В. М. Гриньова, В. О. Коюда, Т. І. Лепейко, О. П. Коюда; [За заг. ред. В. М. Гриньової. — Харків: Вид. ХДЕУ, 2002. — 464 с. 7. Елиферов В. Г. Бизнес-процессы: Регламентация и управление: Учебник / В. Г. Елиферов, В. В. Репин. — М.: ИНФРА-М, 2004. — 320 с. 8. Уманців Ю. Холдингові компанії — сучасні форми інтеграції підприємств / Ю. Уманців, Г. Уманців // Підприємство, господарство і право. — 2002. — №3. — С. 107 — 110.

Стаття надійшла до редакції
20.10.2007 р.

УДК 330.45:658

Тімонін О. М.
Ларіна К. В.

ТЕХНІЧНЕ ПЕРЕОЗБРОЄННЯ Й ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТЕХНІЧНИЙ РІВЕНЬ ВИРОБНИЦТВА: СУТНІСТЬ ТА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КАТЕГОРІЙ

In the article the entity of the technical development process of enterprise in marketing management conditions is studied. The theoretical approaches to the terminology "technical reequipment" and "organization-technical level" are considered.

На сучасному етапі розвитку економіки важливим фактором забезпечення ефективності виробництва і конкурентоспроможності продукції виступає технічний розвиток. Якщо раніше питання технічного розвитку вирішувались централізовано галузевими і державними органами, то в умовах ринку підприємствам необхідно самостійно визначати стратегію сво-

го технічного розвитку, здійснювати орієнтоване на ринок стратегічне управління цим процесом.

Найбільш важливу роль у процесі технічного розвитку діючого виробництва відіграють реконструкція й технічне переозброєння, які дозволяють створити необхідні технічні, організаційні та економічні передумови для забезпечення ефективного впровадження й використання технічних нововведень.

У зв'язку з цим виникає об'єктивна необхідність подальшого вдосконалення понятійного апарату через узагальнення основних категорій процесу технічного розвитку виробництва.

Роботи багатьох вчених, серед яких: В. П. Александрова, М. А. Віленський, О. П. Градов, Б. М. Гринчель, В. М. Гриньова, А. М. Золотарьов, М. О. Кизим, С. Я. Луцкий, Л. І. Нейкова, О. С. Паламарчук, В. С. Пономаренко, С. Г. Селіванов, Д. М. Черваньов, М. Г. Чумаченко та інші, присвячені дослідженню різних аспектів проблеми управління технічним розвитком підприємств. Проте актуальним є подальше дослідження і конкретизація визначень категорій "технічне переозброєння", "організаційно-технічний рівень виробництва" та зв'язок цих понять з процесом технічного розвитку підприємства в умовах ринку.

М. Г. Чумаченко під технічним розвитком розуміє впровадження науково-технічних досягнень у виробництво за рахунок усіх форм розширеного відтворення [1]. У роботі В. М. Кузьмеля технічний розвиток розглядається як процес формування й удосконалення технічної бази підприємства, який зорієнтований на кінцеві результати його виробничо-господарської, комерційної та іншої діяльності [2].

П. Е. Беленький розглядає технічний розвиток як об'єкт управління, який включає різні форми, що забезпечують відтворення основних фондів [3]. Автор пов'язує форми технічного розвитку з формами відтворення основних фондів підприємства, які класифіковано в дві групи: перша — підтримки виробництва, до якої належать капітальний ремонт і просте оновлення, друга — розвитку виробництва (екстенсивного та інтенсивного), до якої належать усі інші форми відтворення основних фондів (рис. 1).

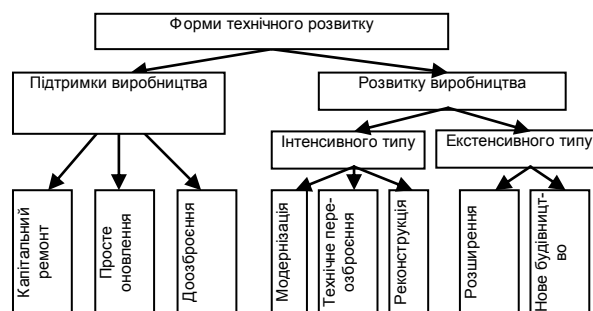

Рис. 1. Класифікація форм технічного розвитку підприємства

Наведені форми технічного розвитку — це стадії процесу розвитку виробничого потенціалу підприємства, найбільш прості, що здійснюються в короткі терміни і можуть виходити як елементи (напрями) в більш складні стадії [3]. Так, модернізація обладнання — це один із напрямків технічного переозброєння виробництва.

Як відомо, екстенсивні форми технічного розвитку створюють умови для генерації кількісних змін через використання у виробничому процесі додаткових матеріальних, фінансових та енергетичних ресурсів, що дозволяє підприємству адаптувати масштаби виробництва до змін платоспроможного попиту. Тоді як якісних інноваційних змін можливо досягти тільки на основі інтенсифікації процесів відтворення основних виробничих фондів.

Аналіз відтворювальної структури інвестицій в основний капітал в обробній промисловості по Харківській області за період з 2000 по 2005 рік, за статистичними даними, свідчить про значну частку капіталовкладень, спрямованих на технічне переозброєння, модернізацію та реконструкцію діючих підпри-

емств. Але з 2001 року вона поступово зменшується (з 95% у 2001 році до 62,2% у 2005 році) при одночасному зростанні частки капіталовкладень на нове будівництво й розширення діючих підприємств (з 4% у 2001 році до 37,8% у 2005 році). Така тенденція свідчить про зростання капіталовкладень в екстенсивні форми відтворення основних фондів обробної промисловості підприємств Харківського регіону [4].

Актуальність спрямування капіталовкладень у технічне переозброєння діючих підприємств зумовлена значним фізичним та моральним зносом основних засобів підприємств промисловості (особливо їх активної частини), ступінь якого продовжує зростати протягом останніх 10 років (рис. 2).

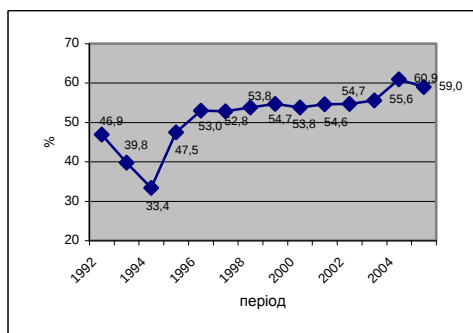

Рис. 2. Динаміка коефіцієнта зносу основних засобів підприємств Харківської області [4]

Основні показники динаміки та технічного стану основних виробничих фондів підприємств машинобудування м. Харкова наведено в таблиці.

Таблиця

Основні показники динаміки та технічного стану основних виробничих фондів

Показники/підприємства	2001	2002	2003	2004	2005
Коефіцієнт зносу основних виробничих фондів, %					
БАТ "Укрелектромаш"	56,6	58,6	63,8	66,5	68,0
ЗАТ "Станкінпром"	51,7	41,2	45,8	49,8	48,5
БАТ "Світло Шахтаря"	59,3	55,2	58,7	61,2	61,2
Коефіцієнт зносу активної частини фондів (машин та обладнання), %					
БАТ "Укрелектромаш"	76,2	82,1	79,9	82,6	85,2
ЗАТ "Станкінпром"	64,3	45,3	52,2	57,9	54,6
БАТ "Світло Шахтаря"	67,2	65,3	65,9	66,4	66,5
Коефіцієнт оновлення фондів, %					
БАТ "Укрелектромаш"	2,0	2,9	1,0	1,5	2,1
ЗАТ "Станкінпром"	17,5	18,5	0,9	1,5	6,3
БАТ "Світло Шахтаря"	6,4	1,6	18,4	2,6	1,9
Коефіцієнт вибуття фондів, %					
БАТ "Укрелектромаш"	6,4	3,7	12,4	9,6	1,7
ЗАТ "Станкінпром"	0,5	0,2	3,1	11,3	2,8
БАТ "Світло Шахтаря"	2,3	17,1	10,6	5,0	1,8

Дані таблиці підтверджують, що рівень спрацювання активної частини основних засобів вище, ніж у цілому основних виробничих фондів підприємств.

Тому актуальним є визначення сутності технічного переозброєння виробництва, що дозволить сформувати ефективний механізм управління цим процесом на сучасному етапі розвитку економіки. Якщо раніше головне завдання даного механізму полягало в підвищенні ефективності робіт щодо переозброєння виробничої бази, а критерієм ефективності виступав показник продуктивності праці [1], то на сучасному етапі необхідно створити новий механізм управління технічним переозброєнням, зорієнтований на ринкові критерії і досягнення стратегічних цілей.

Аналіз літературних джерел [1; 5 – 13] свідчить про неоднозначність тлумачень терміна "технічне переозброєння діючого виробництва" і дозволяє зробити висновки про наявність двох підходів до визначення сутності технічного переозброєння. Перший полягає в тому, що технічне переозброєння розглядається як форма відтворувальної структури капіталовкладень поряд з іншими формами розширеного відтворення основних виробничих фондів [6; 8; 11; 13], а другий – у розумінні технічного переозброєння як форми реалізації досягнень НТП, інтенсифікації виробництва, що сприяє підвищенню технічного рівня виробництва [1; 5 – 7; 10; 12]. З позиції цих двох підходів можливо виділити певні групи визначень у залежності від ролі технічного переозброєння та змісту його робіт (рис. 3).

Слід зазначити, що більшість авторів визнають необхідність концентрації зусиль у процесі технічного переозброєння на якісному оновленні активної частини основних виробничих фондів на базі впровадження прогресивної техніки, ресурсозберігаючих технологій, удосконаленні організації й управління виробництвом, що дозволить підвищити технічний рівень виробництва та ефективність використання ресурсів.

При цьому, як вважають автори робіт [11; 13], цей процес може проводитись у рамках розширення підприємства і виробничих площ, тоді як у роботах більшості вчених робиться акцент на локальності об'єктів переозброєння, яке здійснюється без додаткового розширення, але яке можливе в комплексі з реконструкцією.

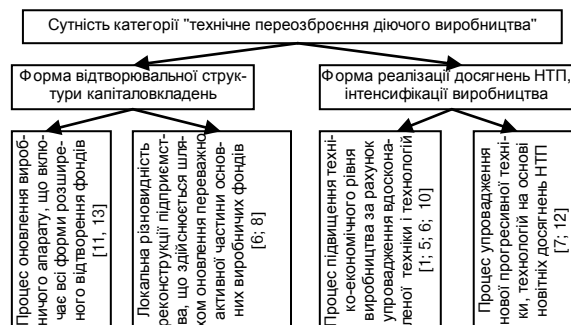

Рис. 3. Підходи до визначення категорії "технічне переозброєння діючого виробництва"

Слід погодитись з М. А. Віленським, який відзначає, що реконструкція за своїм змістом більш широке поняття, ніж технічне переозброєння, оскільки може включати заходи щодо зміни виробничого профілю підприємства, засвоєння випуску нової продукції, будівництва нових цехів і об'єктів замість тих, що ліквідуються [6]. Тому, на думку авторів статті, доцільним є комплексне використання та реалізація заходів реконструкції і технічного переозброєння як основних форм інтенсифікації виробництва. Але все ж таки при технічному переозброєнні обсяги будівельно-монтажних робіт значно менші, ніж при реконструкції, і ці заходи сприяють оновленню й технічному вдосконаленню техніки, технології та організації виробництва.

Значна кількість авторів відзначає, що за рахунок реалізації заходів технічного переозброєння підвищується технічний рівень виробництва [1; 5 – 7; 10]. Оцінюючи технічний рівень виробництва, вчені використовують різні підходи. При цьому застосовуються й різні терміни: технічний рівень [6; 8], техніко-організаційний рівень [1; 14; 15], організаційно-технічний рівень [9; 16], техніко-економічний рівень виробництва [5; 7; 17]. Від термінів, що використовуються для визначення поняття "...рівень виробництва", залежить сенс, що вкладається різними вченими в це поняття, і формування системи показників, за допомогою яких можливо дати кількісну оцінку його складовим елементам.

Можливо відзначити, що, використовуючи терміни "технічний рівень", "техніко-організаційний" і "організаційно-технічний рівень виробництва", більшість вчених розуміють його однаково: як ступінь прогресивності, досконалості або розвитку техніки, технології, стан і використання предметів праці, методів організації й управління виробництвом. Але, наприклад, з точки зору Л. С. Бляхмана, складовою технічного та організаційного рівня виробництва виступає також рівень досконалості і якості продукції [14].

Під техніко-економічним рівнем виробництва вчені розуміють більш широке поняття. Так, В. П. Александрова до складу техніко-економічного рівня виробництва відносить: технічний рівень засобів, предметів праці і технології виробництва, технічний рівень продукції, рівень організації виробництва, а також рівень економічного розвитку, що відображає вплив техніко-організаційних факторів на економічну ефективність виробництва [5]. Б. М. Гринчель як складові техніко-економічного рівня виробництва виділяє технічний рівень, рівень продукції, організаційно-економічний і соціальний рівні [17].

Можливо погодитися з Л. І. Нейковою, яка вважає, що "...технічний аспект діяльності підприємств щодо переозброєння виробничої бази не може бути відірваний від аналізу економічних виробничих відносин, які знаходяться в тісному взаємозв'язку з продуктивними силами. Зміст продуктивних сил характеризує технічні умови виробництва, від яких залежать економічні результати діяльності" [9].

Основними елементами виробничої системи підприємства є техніка і технологія, а також організація виробництва, під якою слід розуміти динамічний процес побудови раціональних співвідношень між елементами виробництва. Тому в основі виробничої системи підприємства доцільно розглядати саме організаційно-технічний рівень виробництва (ОТРВ), який є потенціалом економічної ефективності.

Авторами пропонується визначати організаційно-технічний рівень виробництва як ступінь розвитку техніки та технології виробництва, рівень прогресивності форм і методів організації виробництва.

Зміст організаційно-технічного рівня виробництва знаходить відображення в його взаємозв'язках з іншими складовими рівня виробництва. По-перше, організаційно-технічний рівень значно впливає на показники економічної ефективності внаслідок більш раціонального використання ресурсів. У свою чергу, в сучасних умовах потенційна економічна ефективність залежить від ринкових можливостей реалізації виробленої за допомогою певної техніки і технології продукції, рівня її конкурентоспроможності. Збільшення прибутку, отримане внаслідок зростання частки ринку підприємства, сприяє зростанню обсягів фінансування розвитку виробництва, вдосконаленню техніки і технології, організації виробництва, що позитивно впливає на підвищення ОТРВ.

По-друге, процес переозброєння виробництва на основі нової техніки суттєво підвищує умови праці, кваліфікацію робітників, ліквідує тяжку фізичну працю, приймає творчий характер, що сприяє підвищенню продуктивності праці та зменшенню плінності кадрів [6]. Отже, за рахунок покращення умов праці підвищується соціальний рівень виробництва.

Якісні зміни в ОТРВ значно впливають на технічний рівень і якість продукції. Тобто організаційно-технічний рівень є основою вдосконалення й розвитку інших складових рівня виробництва – економічної та соціальної ефективності, технічного рівня продукції, що випускається. Шляхи підвищення ОТРВ формуються під впливом новітніх досягнень НТП, пов'язані з інноваційною діяльністю підприємства і сприяють задоволенню ринкових потреб.

Таким чином, техніко-економічний рівень виробництва є більш широким поняттям і визначається ступенем розвитку техніки, технології, організації й управління виробництвом, рівнем соціально-економічної ефективності та техніко-економічним рівнем продукції.

Отже, можливо визначити місце ОТРВ у виробничій системі підприємства (рис. 4).

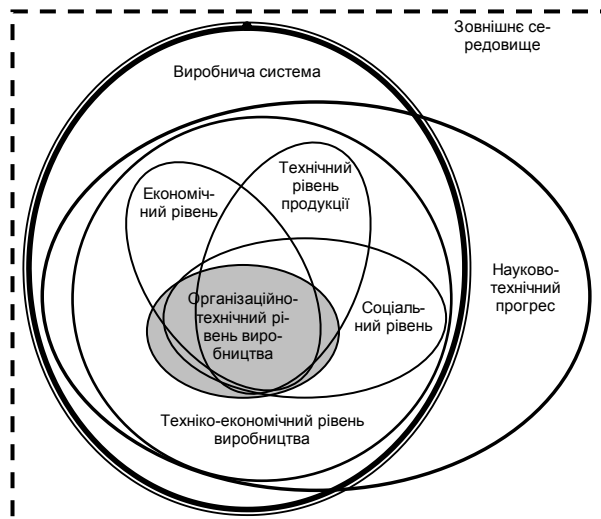

Рис. 4. Місце ОТРВ у виробничій системі підприємства

Ступінь впливу досягнень НТП на техніко-економічні показники діяльності промислових підприємств визначається темпами їх упровадження у виробництво і темпами заміни застарілих засобів виробництва, економії виробничих ресурсів, підвищення ефективності виробництва [5]. Через реалізацію заходів технічного переозброєння під впливом досягнень НТП змінюються параметри стану ОТРВ, який, у свою чергу, буде сприяти зростанню техніко-економічного рівня виробництва за рахунок підвищення якості продукції і можливостей випуску нових її видів. Таким чином, вплив НТП на виробництво знаходить відображення в постійному підвищенні організаційно-технічного рівня шляхом технічного переозброєння на базі інноваційної техніки і технологій.

Слід відзначити, що розвиток техніки та технології в системі розвитку виробництва має постійний і довгостроковий вплив на подальшу еволюцію системи більш високого рівня (виробництва продукції і підприємства), оскільки в основі будь-якої виробничої системи знаходяться машини та технологічні лінії, склад і структура яких формує організаційно-технічний рівень, від якого залежить розвиток підприємства. В той же час має місце зворотний зв'язок між змінами в масштабах операцій усієї системи підприємства під впливом факторів зовнішнього середовища і технологією виробництва, який носить менш довгостроковий характер.

Це означає, що процес технічного переозброєння виробництва повинен відповідати формі прояву причинно-наслідкових зв'язків між технікою, технологією й організацією виробництва і результатами діяльності підприємства, які можливо виявити і оцінити на основі побудови економіко-математичних моделей.

Відмінність трактування сутності кожного терміна пов'язана з конкретизацією цілей та визначенням шляхів їх досягнення.

Серед вчених існують різні точки зору на цілі технічного переозброєння виробництва [5 – 9; 12; 18 – 20]. Їх узагальнення свідчить, що більшість авторів цілями технічного переозброєння виробництва вважають: інтенсифікацію виробництва на базі досягнень НТП; підвищення технічного рівня виробництва; якісне оновлення активної частини основних виробничих фондів у зв'язку з фізичним і моральним зносом; підвищення рівня якості продукції; підвищення техніко-економічних показників підприємства.

Деякі вчені, а саме: В. С. Пономаренко [18], С. Я. Луцький [20], С. Г. Селіванов [12], Н. В. Белікова [18], роблять акцент на необхідності реалізації заходів технічного пере-

озброєння виробництва з метою адаптації виробничої системи до ринкових умов, забезпеченні необхідних виробничих потужностей для випуску продукції, на яку прогнозується попит на ринку, підвищенні конкурентоспроможності підприємства в цілому. Враховуючи необхідність ринкового підходу до управління, така цільова спрямованість технічного переозброєння є важливим і доцільним фактором забезпечення ефективності діяльності підприємства. Вона повинна бути пріоритетом, оскільки управління виробничими відносинами в ринковій економіці можливо вважати успішним, якщо забезпечується конкурентоспроможність виробничої системи, яка, у свою чергу, визначається конкурентоспроможністю продукції та ефективністю виробничої діяльності [21].

Крім того, слід відзначити, що цілі технічного переозброєння повинні узгоджуватись з цілями технічного розвитку підприємства і носити середньо- та довгостроковий характер, оскільки виробнича система повинна мати високий випереджальний технічний рівень протягом тривалого періоду часу. Пропонується виділяти два види цілей технічного переозброєння: стратегічні та тактичні, які доцільно визначати з позиції стратегічного і тактичного маркетингу (рис. 5).

Рис. 5. Цілі технічного переозброєння виробництва

Визначення цілей технічного переозброєння повинно ґрунтуватися на результатах аналізу у сфері стратегічного маркетингу, який полягає у створенні системи постійного моніторингу ринку, визначенні перспективних потреб і продуктів на ринку, нових технологій, а також прогнозуванні попиту.

Що стосується шляхів досягнення цілей технічного переозброєння, то вони однакові для всіх форм відновлення [1]. Основними напрямками технічного переозброєння виступають [7; 9]: впровадження прогресивних технологій; механізація й автоматизація виробництва; модернізація діючого устаткування; заміна застарілого і фізично зношеного обладнання новим, більш продуктивним; удосконалення організації й управління виробництвом.

Ураховуючи наведене, пропонується наступне визначення сутності категорії "технічне переозброєння діючого виробництва" — це процес комплексного оновлення технічної бази виробництва на основі інтенсифікації під впливом сучасних досягнень науки і техніки й тенденцій ринку. Зміст технічного переозброєння знаходить відображення в якісному оновленні машин і обладнання (активної частини основних виробничих фондів підприємства), підвищенні техніко-економічного рівня виробництва, що сприяє досягненню стратегічних та тактичних цілей і підвищенню конкурентоспроможності підприємства на ринку.

Формування напрямків технічного переозброєння виробництва здійснюється на основі інноваційної діяльності підприємств і знаходиться під впливом науково-технічного прогресу. Крім того, існує прямий та зворотний зв'язок між системою техніки й технології виробництва та системою виробництва продукції, яка перебуває під впливом факторів зовнішнього середовища.

Розробка основних напрямків технічного переозброєння виробництва повинна здійснюватись на підставі аналізу організаційно-технічного рівня виробництва з урахуванням ринкових можливостей, фінансових ресурсів та загальної стратегії розвитку підприємства.

Отже, проведені дослідження змісту процесу технічного розвитку виробництва мають теоретичне та практичне значення для подальшого підвищення його ефективності та обґрунтування напрямків і масштабів технічного переозброєння в умовах прийняття підприємством маркетингової концепції управління.

Література: 1. Чумаченко Н. Г. Техническое перевооружение и реконструкция производства / Под ред. Н. Г. Чумаченко. — К.: Наукова думка, 1991. — 348 с. 2. Кужель В.М. Управление техническим развитием промышленных предприятий: Автореферат диссертации на здобуття канд. екон. наук. — К.: Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, 2006. — 16 с. 3. Бельский П. Е. Управление техническим и организационным развитием предприятия / П. Е. Бельский, Ю. Л. Гиттик, Т. В. Ландина. — К.: Техника, 1992. — 126 с. 4. Харківська область в 2005 році. Статистичний щорічник / За ред. М. Л. Чмихало. — Харків: Головне управління статистики у Харківській області, 2006. — 608 с. 5. Александрова В. П. Управление технико-экономическим развитием промышленного предприятия / В. П. Александрова, Т. П. Загорская, П. Ф. Котьев. — К.: Техника, 1987. — 144 с. 6. Виленский М. А. Экономические проблемы технического перевооружения производства. — М.; — 1987. — 196 с. 7. Гаджиев М. М. Планирование технического перевооружения производства. — Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1985. — 80 с. 8. Градов А. П. Технический уровень производства машиностроительных предприятий: Экономический анализ. — Л.: Машиностроение, Ленин. отд., 1984. — 176 с. 9. Нейкова Л. И. Анализ эффективности технического перевооружения промышленных предприятий. — М.: Финансы и статистика, 1990. — 88 с. 10. Палтерович Д. М. Планирование технического перевооружения производства. — М.: Экономика, 1982. — 232 с. 11. Полторыгин В. К. Эффективность технического перевооружения социалистического производства: Вопросы теории, методологии и практики. — М.: Мысль, 1975. — 328 с. 12. Селиванов С. Г. Теоретические основы реконструкции машиностроительного производства / С. Г. Селиванов, М. В. Иванова. — Уфа: Гилем, 2000. — 312 с. 13. Цыгичко А. Н. Проблемы технического перевооружения и реконструкции машиностроительных предприятий // Плановое хозяйство. — 1987. — №8. — С. 67 — 74. 14. Бляхман Л. С. Экономика научно-технического прогресса. — М.: Высшая школа, 1979. — 272 с. 15. Кизим Н. А. Влияние технико-организационного уровня производства на повышение производительности труда: Автореферат дис. на присвоение степени канд. екон. наук. — Харьков: Харьковский инженерно-экономический институт, 1984. — 24 с. 16. Гриньова В. М. Функционально-вартісний аналіз в інноваційній діяльності підприємства: Монографія. — Харків: ВД "ИНЖЕК", 2004. — 128 с. 17. Гринчель Б. М. Измерение эффективности научно-технического прогресса. — М.: Экономика, 1974. — 100 с. 18. Пономаренко В. С. Стратегічне управління організаційними перетвореннями на промислових підприємствах. Наукове видання / В. С. Пономаренко, А. М. Золотарьов, О. М. Ястремська, І. М. Волик, В. М. Луцьковский, С. Л. Кушнар, Л. І. Полукетова, Д. О. Ріпка, Н. В. Белікова. — Харків: Вид. ХНЕУ, 2005. — 452 с. 19. Золотарев А.Н. Повышение продуктивности воспроизводственных процессов (на примере машиностроения): Монография. — Харьков: ИД "ИНЖЭК", 2004. — 172 с. 20. Луцкий С. Я. Корпоративное управление техническим перевооружением фирм: Учебное пособие / С. Я. Луцкий, А. Я. Ландсман; [Под ред. А. Г. Поршнева. — М.: Высшая школа, 2003. — 320 с. 21. Иванов Ю. Б. Теоретичні основи конкурентної стратегії підприємства: Монографія / За заг. ред. докт. екон. наук, професора Ю. Б. Иванова, докт. екон. наук, професора О. М. Тищенко. — Харків: ВД "ИНЖЕК", 2006. — 384 с.